

Građanska inicijativa je put napred

Odnosi između albanske i srpske zajednice na Kosovu iz perspektive OCD-a



www.d4d-ks.org

Democracy for Development
Demokraci për zhvillim
Demokratija za razvoj



USAID
OD AMERIČKOG NARODA
NGA POPULLI AMERIKAN



Autor: Alberto Sartori

Menadžer projekta: Aca Mitić

aca.mitic@ngoaktiv.org

Izvršni direktor: Miodrag Milićević

miodrag.milicevic@ngoaktiv.org; office@ngoaktiv.org;

NVO AKTIV, Severna Mitrovica, Kosovo

www.ngoaktiv.org

Dizajn korica: Bojan Marinković

Naziv projekta: *Ublažavanje konflikta kroz liderske veze u zajednici - Program transformacije konflikta*;

Ovaj projekat je finansirao NDI preko USAID-a, a sproveli su AKTIV i Democracy for development (*Demokratija za razvoj*) (D4D);

Ovaj izveštaj je izrađen zahvaljujući nesebičnoj podršci američkog naroda preko Američke agencije za međunarodni razvoj (USAID). Mišljenja iznesena u ovoj publikaciji su mišljenja autora i ne odražavaju nužno mišljenje USAID-a ili Vlade Sjedinjenih Američkih Država.

Autorska prava© novembar 2016 AKTIV i Demokratija za razvoj (D4D). Sva prava zadržana. Nijedan deo ove publikacije ne može biti reprodukovan, čuvan u sistemu za pretraživanje ili prenešen u bilo kom obliku ili na bilo koji način, elektronski, mehanički, fotokopiranjem, snimanjem ili na drugi način, bez prethodnog pismenog odobrenja izdavača.

Sadržaj

Pregled	3
Uvod	4
Istorijski okvir.....	5
Zaštita manjina na Kosovu: proces štikliranja?.....	6
Nerešena pitanja	8
Ukorenjeni stereotipi i konfrontacijski kolektivni identiteti	10
Šta sve ovo znači za lokalne OCD-e?.....	13
Napredovanje: Gde intervenisati?	16
Zaključak.....	20
Preporuke	21

Pregled

U 2016. godini, Kosovo se i dalje suočava sa ozbiljnim izazovima da se zaista dostigne ideal harmoničnog multietničkog društva. Uprkos radu lokalnih i međunarodnih organizacija, značajne psihološke i fizičke podele su i dalje prisutne između zajednica kosovskih Albanaca i kosovskih Srba. U tom smislu, ovaj dokument opisuje sadašnje stanje u pogledu odnosa između albanske većine i srpske manjine sa tačke gledišta organizacija civilnog društva (OCD) koje rade na dijalogu između zajednica. Da bi se to postiglo, kroz opširan proces istraživanja prikupljeni su i analizirani podaci (tj. istraživanje u kancelariji, kritički medijski sadržaj i analiza političkih/javnih debata, intervjui sa ključnim akterima).

U radu se naglašava i dalje prisutan jaz između pravnih normi i svakodnevne prakse u mehanizmima za zaštitu manjine, što predstavlja veliku prepreku za postizanje spokojne međuetničke klime. Ovaj nedostatak i proističe i pojačan je otvorenim pitanjima, kao što su tekući spor između Beograda i Prištine. Briselski dijalog predstavlja jedan od mnogih izvora polemika koje su uvek spremne za konfrontacionu etno-političku retoriku srpskih i albanskih elita na Kosovu i u Srbiji. Ovo se nastavlja u odvojenim obrazovnim sistemima, nedovoljnoj poslovnoj interakciji, nepoznavanju jezika druge zajednice, pristrasno delovanje u prošlosti i u pravnim procesima, problematičnim procesima povratka raseljenih lica, i stalnim bezbednosnim problemima. Takvi uslovi su spojeni sa rasprostranjenim i ukorenjenim zajedničkim stereotipima koji se reprodukuju od strane konfrontacionih kolektivnih identiteta koji su prisutni u političkom, javnom i medijskom diskursu. Iako je postignut izvestan napredak, još uvek ima mnogo posla kako bi se obradila ova pitanja, što znači da se OCD-i suočavaju sa značajnim preprekama u svojim aktivnostima.

Zbog prisustva unutrašnjih nedostataka (kao što su projektne aktivnosti pokrenute od strane donatora, kratkoročni pregledi, stavovi traganja za rentom, itd) inicijative građana u OCD aktivnostima koje treba dodatno poboljšati. Međutim, najbolje prakse postoje i prikazane su u ovom radu. Ove metode uključuju pluralizam, uključivanje i koordinaciju među zainteresovanim stranama, dugoročniji pristup i ponavljanje, izbegavanje komunikacionih barijera, promocija neisključivih identiteta, kao i aktivnosti i treninge zasnovane na veštinama, interesovanjima, korisnim po zaposlene. Takve mere su one koje mogu obezbediti OCD-ima sredstva za postizanje promene kojoj teže, i moraju se sprovoditi uz podršku svih zainteresovanih strana (donatora, lokalnih i centralnih institucija, samih OCD-a, itd). Na kraju krajeva, s obzirom na još brojne prepreke ka značajnim odnosima između zajednica koje postavljaju elite i drugi faktori od vrha na dole, pomaganje OCD-ima u poboljšanju performansi i kapaciteta predstavlja put koji najviše obećava za pomirenje na Kosovu.

Uvod

Sedamnaest godina nakon intervencije NATO-a 1999. godine i sveobuhvatnog procesa izgradnje države koji je kulminirao 2008. godine jednostranim proglašenjem nezavisnosti, Kosovo se i dalje suočava sa ozbiljnim izazovima da se zaista dostigne ideal da bude "multietničko društvo". Uprkos radu lokalnih i međunarodnih organizacija, psihološke i fizičke podele su i dalje značajne između kosovskih Albanaca (K-Albanci) i kosovskih Srba (K-Srbi).

Mnogo se reči potrošilo na šanse za pomirenje, ili bar na značajne međuetničke odnose, često naglašavajući kontroverznu percepciju zasnovanu na sopstvenim vrednostima da je koncept preuzet na vreme. Svi se mogu generalno složiti, međutim, da se zadovoljavajući odnosi između zajednica ne mogu postići bez napora da se postigne određeni stepen socijalne kohezije. Da bi se osiguralo da se to postigne, složeni i višeslojni proces koji pokriva širok spektar aktivnosti i ponašanja moraju podržati i upravljačke strukture od vrha na dole i građanske institucije. Naročito, ugledni, čak i plodniodnosi odnosi između kosovskih zajednica mogu da budu realno održivi na srednjim stazama samo ako se građanima pruži šansada razviju stabilne odnose zasnovane na interesu. Uloga organizacija civilnog društva (OCD) u ovom poduhvatu ima stalni, krucijalni značaj.

Iako priroda pitanja koja se tiču svih manjina na Kosovu zahteva rad koji se bavi veoma drugačijim skupom mehanizama i dinamike isključenja, mi ćemo se ovde fokusirati na pitanja koja se odnose na albansku većinu i srpsku manjinu. Uz tekući polemike koje koče mogućnosti za jačanje kontakata, za odnose između ove dve zajednice se može reći da su daleko od toga da su obeleženi dubokim poverenjem, iako su donekle stabilizovani. Zaista, često konfliktni karakter ima odgovarajuće posledice na društveno-političkom i ekonomskom planu. Svesni da poboljšanje klime između zajednica može imati dalekosežne i momentalne pozitivne posledice na Kosovu i na regionalnom nivou, u ovom radu ćemo nastojati da istražimo glavna pitanja koja utiču na takav odnos, i koristićemo naše nalaze da elaboriramo o tome na koju stranu dalji rad lokalnih OCD-a može da se usmeri. Naša analiza će na taj način identifikovati glavne nedostatke i predložiti niz preporuka lokalnim i međunarodnim akterima.

Koncizno, argument ovog rada je da politički i institucionalni faktori stalno ometaju aktivnosti OCD-a, te oni stoga teško uspevaju u svojim naporima u poboljšanju međuetničkih odnosa. OCD takođe imaju svoje nedostatke, ali najbolje prakse su tu i, s obzirom na trenutne političke okolnosti, efikasne i iskrene akcije građana ostaju najbolja šansa za poboljšanje situacije na lokalnom nivou. Te najbolje prakse treba da obuhvate pluralizam, uključivanje i koordinaciju među zainteresovanim stranama, dugoročniji pristup i ponavljanje, izbegavanje komunikacionih barijera, promociju neisključivih

identiteta, kao i aktivnosti i treninge zasnovane na veštinama, interesovanjima, korisnim po zaposlene.

Da bi se došlo do takvih zaključaka, ovaj dokument je razvijen putem metodologije "podeljenog diskursa", što znači da je uključio doprinos osoblja i NVO AKTIV i D4D koje učestvuje u realizaciji projekta "Ublažavanje konflikta kroz leaderske veze u zajednici", koji je podržan od strane Nacionalnog demokratskog instituta za međunarodne poslove (NDI). Podaci su prikupljeni putem opsežnih istraživanja u kancelariji, putem neformalnih razgovora sa kolegama i opštim posmatračkim stavom uz učestvovanje, putem kritičke analize relevantnih medija i političkih izjava, kao i učešća u nizu konferencija i događaja. Osim toga, sedam delimično struktuiranih intervjua sa ključnim akterima, iz zajednica i K-Albanaca i K-Srba, dalisu vrlo dragocene ulazne informacije za ukupnu analizu.

Istorijski okvir

Decenije sukoba ostavile su izuzetno napetu situaciju između pripadnika etničkih grupa na Kosovu na terenu, i to predstavlja ključni izazov za međunarodnu administraciju koja je preuzela rad nakon intervencije NATO-a 1999. godine. Obezbeđivanje stabilnosti kao osnove za funkcionalni i održivi razvoj znači da je velika pažnja posvećena ublažavanju međuetničkih tenzija. Međutim, neuspeh u obezbeđivanju kompromisnog rešenja o statusu Kosova se pokazao kao velika prepreka u tom smislu, kao što su pokazali nasilnički nemiri protiv srpske imovine u martu 2004. godine.¹ Epizoda je pokazala rastuću frustraciju K-Albanaca zbog statusa kvo, što je potvrđeno krhkim mirom postignutim posle 1999. godine, i što je pokazalo da je pomirenje još uvek daleko.

Jednostrano proglašenje nezavisnosti 17. februara 2008. godine označilo je prekretnicu, ali, sa samo delimičnom međunarodnim priznanjem, Kosovo je imalo dug put do toga da postane potpuno funkcionalno uređenje. Zaista, ambiciozni planovi međunarodne administracije nisu stvarno mogli da se primene na terenu, tako da je dugotrajno prostorno i psihološko etničko razdvajanje ostalo uglavnom nerešeno, što je predstavljalo velike prepreke za značajne kontakte između zajednica i suživot.

Jedna od njih je činjenica da, za razliku od kosovskih Albanaca (oko 86% od ukupne populacije)², srpska zajednica na Kosovu (najveća manjina, koju čine nekih 7.8% ukupne populacije)³ uglavnom ne priznaje vlast Prištine. Ovde je važno istaći različite stavove između kosovskih Srba koji žive severno

¹ Ker-Lindsay, J. "Kosovo: the path to contested statehood in the Balkans". IB Tauris, 2009: 20-21.

² ECMI Kosovo. "Communities in Kosovo: A guidebook for professionals working with communities in Kosovo", Priština/Mitrovica, decembar 2013: 14.

³ Ibid.: 17-18.

od reke Ibar⁴ i one koje se nalaze u nizu enklava na jugu Kosova.⁵ Zbog svoje geografska izolovanosti, Srbi iz južnih naselja sve više prihvataju kompromis i postepeno se integrišu u institucionalni okvir Prištine.⁶ Iz toga sledi da u tim oblastima postoji veći potencijal za značajne interakcije između zajednica, uz veliki pomak načinjen od 2004.⁷ S druge strane, kompaktna srpska zajednica na severu Kosova održava jaču pregovaračku poziciju zahvaljujući bliskosti sa Srbijom.⁸ To je omogućilo otpor integraciji u dužem vremenskom periodu i omogućilo jevršenje kontinuiranog značajnog uticaja iz Beograda na politiku i na ekonomiju u toj oblasti. Imajući diferencijaciju u vidu, sada ćemo preći na rešavanje glavnih komponenti u aktuelnim odnosima između srpskih i albanskih zajednica na Kosovu.

Zaštita manjina na Kosovu: Proces štikliranja?

Zaštita manjinskih grupa je od suštinskog značaja kako bi se promovisao dijalog i obuzdao rizik da se takve manjine plaše toga da izgube vezu sa svojim nasleđem, a i sa ciljem da se izbegne strah od asimilacije. U zakonodavnom okviru Kosova, dakle, nesporno velikodušna prava se dodeljuju takvim grupama i prostiru se preko raznih dalekosežnih tema, uključujući i posvećenost promociji jezika, kulture i nasleđa manjina. Na političkom nivou, zadržane kvote u parlamentu su najočiglednije obeležje čitavog niza kolektivnih instrumenata kako bi se omogućilo značajno učešće različitih zajednica. Srpska grupa, posebno, može imati veću kontrolu nad poslovima vlastite zajednice, šireći se ali se ne ograničavajući se, na zdravstvo i obrazovanje. Međutim, iako ova prava ukazuju na međunarodno priznate najbolje prakse, mnogi elementi plana tek treba da se u potpunosti implementiraju i da budu praćeni iskrenim političkim naporima. Kao što poslednji Izveštaj o proceni prava zajednica OEBS-a jasno kaže,

"Mnogi izazovi ostaju i zahtevaju posvećeno delovanje kosovskih institucija, a treba istaći da su mnoge od preporuka koje su predstavljene u nastavku iste one iz poslednjeg Izveštaja o proceni prava zajednica, objavljenog pre tri godine. Naponi da se promoviše dijalog, pomirenje, tolerancija i različitost su i dalje slabi, ad hoc i uglavnom ih pokreću donatori".⁹

Moguće je da ovo može biti štetnije od plana koji obuhvata manji deo, ali je potpuno izvršen, pošto izdaje one kojima je dao obećanje i stoga stvara dalji nedostatak poverenja. Proklamacije koje donose organi za koje se vidi da ne rade to što govore mogu da zvuče šuplje, da ometaju napredak u

⁴Within the four Serb-majority municipalities of Mitrovica North/Mitrovicë, Leposavić/Leposaviq, Zvečan/Zveçan, and ZubinPotok/ZubinPotok.

⁵Gračanica/Gračanicë, Štrpce/Shtërpçë, Novo Brdo/Novobërdë, Ranilug/Ranillug, Parteš/Partesh, Klokot/Kllokot i ostala manja mesta.

⁶Intervju sa aktivistom civilnog društva (Severna Mitrovica, 29. novembar 2016).

⁷Burema, L. "Reconciliation in Kosovo: A Few Steps Taken, a Long Road Ahead." JEMIE 11 (2012): 12-13; Intervju sa analitičarem i aktivistom civilnog društva (Priština, 17. novembar 2016).

⁸Intervju sa predstavnikom međunarodne organizacije (Severna Mitrovica, 4. novembar 2016).

⁹OSCE Misija na Kosovu, "Community Rights Assessment Report - Fourth Edition", novembar 2015: 35.

odnosima između zajednica, kao i između manjina i institucija. U procenjivanju političkog diskursa na Kosovu, takva kritika nalazi potvrdu: evidentno je da postoji ograničena posvećenost u izgradnji značajnih odnosa između zajednica, podjednako i među kosovskim Srbima i među kosovskim Albancima.

Analizirajući ovaj jaz između norme i prakse, opšti pristup s vrha na dole koji primenjuje međunarodna administracija od 2008. godine sugerše da se okvir tako intenzivne zaštite manjine nije nužno odslikao u stavovima samih kosovskih građana. Ovo stvara kašnjenje u primeni, pošto oni na terenu žele što sporiji napredak, kada je moguće, kako ne bi dali veća prava zajednicama kojima se ne veruje.¹⁰ Drugo, Kosovo, primenom većeg dela Ahtisarijevog plana pod jakim pritiskom međunarodne zajednice, čini se da deluje samo kao deo procesa "štikliranja obaveza", da što pre stignu do nagrade i izbegnu opadanje preko potrebne podrške.¹¹ Treće, pitanje je da li se takve napredne odredbe mogu tako brzo primeniti u kontekstu u kojem je društveno-ekonomski razvoj i dalje ograničen. Na kraju, dobijena prava kosovsku Srbi uglavnom odbacuju, posebno na severu, a oni su jedan od ključnih primalaca takvih mera.¹²

Ovo poslednje pitanje je direktno povezano sa odnosima između Prištine i Beograda, koji beznadežno truju političku atmosferu na Kosovu. Među nekoliko pokušaja za rešavanje problema, "Dijalog za normalizaciju odnosa između Beograda i Prištine koji je organizovala Evropska unija", održan u 2011. godini, bio je najvažniji i najuspešniji.¹³ Primenom svog pristupa "štap i šargarepa", EU je uspela da podstakne smislene pregovore između strana. Takozvani "Briselski sporazum", koji je potpisan u aprilu 2013, predstavlja prodor, otvara nove prostore za institucionalne integracije severnog Kosova i za normalizaciju odnosa između Beograda i Prištine.

¹⁰Takozvane "infrapolitike otpora". Richmond, O. P. "A Pedagogy of Peacebuilding: Infrapolitics, Resistance, and Liberation." *International Political Sociology* 6.2 (2012): 115-131.

¹¹Beha, A. "Minority Rights: An Opportunity for Adjustment of Ethnic Relations in Kosovo." *JEMIE* 13 (2014): 85; Intervju sa aktivistom civilnog društva (Priština, 22. novembar 2016).

¹²Malazogu, L.; Grigorev, A. "From Creative Ambiguity to a Constructive Process How to Approach Northern Kosovo" Priština, September 2012: 4; Intervju sa stručnjakom civilnog društva o dijalogu između Beograda i Prištine, (Priština, 18. novembar 2016).

¹³EEAS, "Dialogue between Belgrade and Priština", 15.jun 2016. Dostupno na: https://eeas.europa.eu/topics/eu-facilitated-dialogue-normalisation-relations-between-belgrade-and-priština/349/dialogue-between-belgrade-and-priština_en

Nerešena pitanja

Uz tekući Briselski dijalog, integracija regiona severno od Ibra u sistem Kosova vidno napreduje. Međutim, nekoliko kritičnih pitanja tek treba rešiti kako bi se napustio institucionalnijaz severa Kosova i rasprava Beograda i Prištine.¹⁴ Iako je proces definitivno "uveo dinamiku saradnje na duži rok", pristup političkih elita tom procesu ima štetne posledice po odnose među zajednicama:¹⁵ pregovori su predstavljeni sa nulom kao rezultatom i prikazani kao etnički baziran sukob. Krucijalan je netransparentan način na koji je sporazum predstavljen javnosti i zatim sproveden,¹⁶ i tako je ostavio puno prostora za kontradiktorne izjave i poluistine. Takav raskorak između situacije na terenu i onoga što su pregovaračke strane izvestile produbljuje već raširena osećanja nepoverenja između dve etničke grupe i između građana i njihovih predstavnika.¹⁷

Druga dva faktora su posebno važna kada je u pitanju podela između zajednica, odnosno obrazovanja i ekonomije. U podeljenom obrazovnom sistemu, sa vrlo ograničenom interakcijom između srpskog i kosovskog, ne nudi se obrazovanje na jeziku druge zajednice, zbog čega se javlja nedostatak sredstava za međuetničke komunikacije između omladine. Ovaj nedostatak takođe ima potencijal da dalje učvrsti postojeće razlike u ekonomskim teksturama ove dve zajednice. U stvari, ako kosovski Srbi imaju tendenciju da se oslanjaju na javni sektor Beograda i predstavljaju izuzetno slabo razvijeno okruženje za privatni biznis, prihod kosovskih Albanaca uglavnom potiče iz privatnog biznisa, od konzistentnih dobijenih suma.¹⁸ Takva situacija znatno otežava šanse za povećanje kontakata vezanih za posao između pripadnika dve zajednice.

Dalje, nedavni događaji u Suhareka/Suvoj Reci daju primer za druga pitanja koja redovno izazivaju međuetničke polemike: povratnici i interno raseljenih lica (IRL).¹⁹ Posetu i zatim potencijalni povratak Srba u selo Mushtisht/Mušutište su prvo fizički blokiralo lokalno stanovništvo kosovskih Albanaca i potom ih je zvanično obeshrabrila skupština opštine. Rečeno je da je povratak neprihvatljiv, jer pravda za zločine počinjene nad lokalnim kosovskim Albancima nije dobijena, a nije stiglo izvinjenje od države Srbije ni od kosovskih Srba.²⁰ Predstavnici Srba su odgovorili žaleći se za nepoštovanje ustavom zagwarantovanih prava na povratak, zanemarujući poziv za priznavanje koji je stigao od druge zajednice. Takva epizoda pokazuje posledice nedostatka posvećenosti

¹⁴ Intervju sa stručnjakom civilnog društva o dijalogu između Beograda i Prištine, (Priština, 18. novembar 2016).

¹⁵ Intervju sa predstavnikom međunarodne organizacije (Severna Mitrovica, 4. novembar 2016).

¹⁶ Intervju sa stručnjakom civilnog društva o dijalogu između Beograda i Prištine, (Priština, 18. novembar 2016).

¹⁷ Ibid.

¹⁸ Malazogu, L.; Popović, V.; and Emini, S.; "Boosting Prospects for Young Kosovo Serbs". PER-K & D4D. Priština, 2012.

¹⁹ Derks-Normandin, M. "Linking Peace, Security and Durable Solutions in a Multi-ethnic Society: The Case of Kosovo". Brookings, 2014.

²⁰ Isufi, P.; Hasanaj, Q. "Kosovo Council Tells Serbs Not to Come Back". Balkan Transitional Justice, BIRN, Priština 01. novembar 2016.

Dostupno na: <http://www.balkaninsight.com/en/article/kosovo-council-tells-serbs-not-to-come-back-11-01-2016>; Hasanaj, Q. "Kosovo Prosecution Admits Not Investigating Village Killings". Balkan Transitional Justice, BIRN, Priština, 27. septembar 2016. Dostupno na: <http://www.balkaninsight.com/en/article/kosovo-prosecution-admits-not-investigating-village-killings-09-27-2016>.

bavljena osetljivim pitanjima međunarodnih odnosa, kao što je proces "suočavanje sa prošlošću" i određivanje pojedinačne, a ne kolektivne odgovornosti za ranije postupke. Kao što je ovaj slučaj ukazuje ovaj nedostatak se povećava i sprečava praktično prenošenje pravno zajamčenih manjinskih prava na zemlju.

Na žalost, dok su pravosudne inicijative (tj. tranziciona pravda) široko priznate kao moćan instrument za rešavanje postkonfliktnih žalbi, u kontekstu Kosova, čini se da se sudski postupak beznadežno tumači kao sredstvo za dalji razvoj političke priče o pobjedi i porazu.²¹ U tom smislu, novi Haški sud istražuje zločine koje su počinili pripadnici OVK-a tokom i nakon rata, što pruža dodatni materijal za takvu praksu, umesto da povećava smisleni javni diskurs.²² Neke pomirljive izjave i dela predsednika Kosova, Hašima Tačija, ne izgledaju kaoda odražavaju kredibilan sistematski napor, pojavljuju se više kao još jedno poglavlje u procesu štikliranja obaveza, u skladu sa željama međunarodne zajednice.²³

Druga stvar sa direktnim uticajem na međuetničke odnose na Kosovu je sigurnost. Osim osnovnog problema slobode kretanja, kao posebno osetljiva tema i jedan od glavnih problema kojim Briselski dijalog pokušava da se bavi, jesu znatne stope organizovanog kriminala i sitnog kriminala na Kosovu što ima ulogu u ugrožavanju osećaja bezbednosti.²⁴ Ako slučajevi napada i pljački obezbede konstantni materijal za optuživanja i za Srbe i za Albance, ovo pitanje posebno osećaju pripadnici srpske zajednice, koji smatraju da su njihovi identiteti i materijalni životi pod pretnjom na Kosovu.²⁵ Konkretno, (potencijalno) etnički motivisani incidenti ((P)EMI) i način na koji se prijavljuju su relevantni za formiranje bezbednosnih shvatanja zajednice. Iako je često teško nedvosmisleno definisati šta predstavlja i šta nije (P)EMI,²⁶ čini se da su takvi slučajevi nedovoljno prijavljuju od strane kosovske policije (KP), kao što se vidi u ogromnim razlikama između podataka iz OEBS-a (jul 2014-jun 2015, 479 slučajeva)²⁷ i iz KP (u 2015. godini, 14 slučajeva)²⁸.

Pitanje percepcije je takođe bezbedonosni element i, uzevši u obzir njegov značaj za odnose među zajednicama, pokazivanje efikasne posvećenosti može biti izuzetno korisno za poboljšanje situacije na terenu.²⁹ Ovo ne znači samo efikasniju akciju policije i pravosuđa, već i slanje poruke koja ističe da kosovske institucije neće tolerisati određena delovanja. Ovo će povećati poverenje u KP i druge

²¹ Intervju sa aktivistom civilnog društva (Priština, 22. novembar 2016).

²² Ristić, M. Schwendiman: New Kosovo War Court 'Not Anti-Albanian'. Balkan Transitional Justice, BIRN, Beograd 15. novembar 2016. Dostupno na: <http://www.balkaninsight.com/en/article/schwendiman-new-kosovo-war-court-not-anti-albanian--11-14-2016>

²³ Ristić, M.; Osmani, T. "Kosovo's Thaci Seeks New 'Peacemaker' Image". Balkan Transitional Justice, BIRN, Priština, 24. avgust 2016. Dostupno na: <http://www.balkaninsight.com/en/article/kosovo-s-thaci-seeks-new-peacemaker-image-08-24-2016>; Kossev. "Tači se sastao sa porodicama nestalih Srba: Pitanje nestalih da bude glavna tema i u Briselu". Severna Mitrovica, 3. novembar 2016. Dostupno na: http://kossev.info/strana/arhiva/taci_porodice_nestalih/10235

²⁴ European Commission, Kosovo* 2016 Report, 9. novembar 2016; Intervju sa aktivistom civilnog društva (Severna Mitrovica, 29. novembar 2016).

²⁵ Human Centre Mitrovica. "Views of Kosovo Serbs Regarding Security Situation After Reaching Brussels Agreement". Mitrovica, maj 2016.

²⁶ Nilsson, H.; Olinger, R. "Potentially ethnically motivated incidents: challenges in defining and reporting." ECMI Kosovo, avgust 2015.

²⁷ OSCE Mission in Kosovo, Community Rights Assessment Report - Fourth Edition, novembar 2015.

²⁸ Informacija dobijena od kosovske policije, na pitanje NVO Aktiv.

²⁹ Intervju sa aktivistom civilnog društva (Severna Mitrovica, 24. novembar 2016).

relevantne institucije, a pronaći će se i pojedinačni počinioци, što će oslabiti kolektivno optuživanje. Povećanje osećanja bezbednosti bi bilo naročito korisno za slobodu kretanja, koja ostaje ključni faktor kako bi se omogućilo povećanje interakcije između zajednica.³⁰

Zaključak, institucionalna integracija u mestima gdje žive Srbi je sigurno napredovala, ali, zbog navedene političke dinamike, krajnje razrešavanje otvorenih pitanja je od suštinskog značaja za osiguranje nastavka pozitivnih kretanja između kosovskih zajednica. Kooperacija među građanima na lokalnom nivou, zasnovana na interesu može napredovati i biti održiva samo ako kretanje napred koje čine institucije ne bude neutralisano koracima u suprotnom smeru koje se čini uz političke konotacije zasnovane na etničkoj bazi. Trenutno, prostorne, ekonomske podele i podele identiteta omogućavaju da stalno prisutna polemika između Beograda i Prištine održi uticaj na svakodnevni život prosečnih građana, posebno kada su u pitanju podsticaji za kontakt sa pripadnicima drugih zajednica. U narednom delu, mi ćemo istražiti koje su osnovne karakteristike koje dozvoljavaju ovu štetnu povezanost.

Ukorenjeni stereotipi i konfrontacijski kolektivni identiteti

Rašireni konfrontacijski kolektivni identitet stvara okvir za ponavljanje stereotipa o nekompatibilnosti kosovskih Albanaca i Srba, i stvara snažan uticaj političkih događaja na svakodnevni život. Oba nacionalna predanja, i albanska i srpska u vezi Kosova se odnosi na osnivačke mitove koji naglašavaju superiornost predaka jedne grupe u odnosu na drugu,³¹ tako da je lokalna istorija predstavljena kao jedna opcija nužno međusobno isključivih prava na istu teritoriju.³² Predrasude o nespojivosti su takođe prisutne u nastavnom planu i programu obe strane, koji, umesto da podstiču razumevanje i prihvatanje drugih kultura, predlažu verzije etničkog pripadanja jednoj grupi u praiskonskom okviru kao nužnu suprotnost manje vrednoj / zloj "druvoj strani".³³

Posledice sukoba koje se doživljavaju kao da proizilaze iz raskola etničke nespojivosti, a ne iz političkog isključivanja i diskriminacije, daju materijal za nastavak međusobnog optuživanja. Ako je za srpsku zajednicu proces integracije znači primoravanje da se pristupi nelegitimnom sistemu, javnost kosovskih Albanaca ima tendenciju da vidi ustupke kao ugrožavanje državnog suvereniteta. Sa takvom konfiguracijom i usred rasprostranjenog političkog lošeg upravljanja, za elite je korisno da

³⁰ Hamilton, A. "Freedom of Movement, Revisited: the struggle to instate rule of law and trigger effective governance in the North of Kosovo". Policy Report 01/2013. Priština, januar 2013; Ostojić, S.; Andrić, M. "Percepcija i realnost: sloboda kretanja u Kosovu." NGO Aktiv, Severna Mitrovica, mart 2016; Intervju sa aktivistom civilnog društva (Severna Mitrovica, 29. novembar 2016).

³¹ Daskalovski, Ž. "Claims to Kosovo: Nationalism and Self Determination." In Bieber, F.; Daskalovski, Ž. "Understanding the War in Kosovo". Routledge, 2003: 13-30.

³² Nakarada, R. "Glavne kontroverze u istorijskim naracijama Srba i kosovskih Albanaca." In Tepšić, G.; Nakarada, R.; Vasović, M. "Etnički stereotipi i nacionalni mitovi kao prepreke pomirenju u srpsko-albanskim odnosima." Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka (2015): 21-46; Guzina, D. "Kosovo or Kosova Could It Be Both? The Case of Interlocking Serbian and Albanian Nationalisms." In Bieber, F.; Daskalovski, Ž. "Understanding the War in Kosovo". Routledge, 2003: 37-38.

³³ Strapacova, M. "The reconciliation process in Kosovo: under the shadow of ethnic primordialist manipulation." Journal of Balkan and Near Eastern Studies 18.1 (2016): 56-76; Intervju sa aktivistom civilnog društva (Severna Mitrovica, 24. novembar 2016).

artikulišu svoje diskurse oko etno-političkih sporova i da apeluju na svoje birače putem vatrene retorike koja preterano naglašava etničku pripadnostui kao političku kategoriju, a ne zadržava se na politici i njenoj kompleksnoj prirodi.³⁴Kontinuirano pozivanje na nacionalnost je spojeno je stigmatizacijom suprotnih, nenacionalističkih stavova, tako da su mišljenja koja nisu identična označena kao delovanje protiv naroda i njegovog opšteg dobra.

Ne samo u politici, već se ovakva praksa širi i na javni diskurs široke populacije. Sa još uvek ograničenim kontaktima između pripadnika dve zajednice, mediji imaju veliku moć u oblikovanju slike o drugoj grupi. Nažalost, međutim, većina medija propagira crno-bele, senzacionalističke verzije događaja koji inače imaju više nijansi.³⁵Kao i u mnogim drugim kontekstima, finansijska održivost istraživačkog novinarstva je ograničena, sa nedovoljnim podsticajima za profesionalizam i davanjem izveštaja sagledanih iz više uglova i zasnovanih na činjenicama.³⁶ Ako javna sredstva izgleda podrazumevaju ograničenja uređivačke nezavisnosti, prihodi od reklame, takođe, nisu izuzeti od političkih uticaja.³⁷Zaista, sa ograničenom publikom i nerazvijenim poslovnim sektorom, mediji na srpskom jeziku se suočavaju sa ozbiljnim nevoljama, kako bi obezbedili reklame iz ličnog sektora, pa moraju da se oslanjaju na međunarodne donatore, i tako troše dragoceno vreme na prikupljanja sredstava. Na kraju, izvori iz medija na jeziku druge zajednice, kada se koriste, obično budu posebno izabrani da podržekonfrontacijske tonove, umesto da obezbede materijal za konstruktivnu debatu. Ukratko, mediji reprodukuju već ukorenjene predrasude i stereotipe o "onim drugima", što znači da su neophodna značajna poboljšanja u ovoj oblasti.

Satanizacija dolazi zajedno sa osećajem da druga zajednica ne može da se kazni za svoja dela, bilo da je to tokom sukoba ili nakon njega. U diskursima i kosovskih Albanaca i kosovskih Srba podjednako, retorika (samo)viktimizacije je dominantna, i automatski umanjuje značaj nedela koje su pojedinci iz te grupe počinili. U okviru srpske zajednice, vezano za skoriju prošlost, uglavnom se priča o zločinima nad Srbima, i jednostavno se ignorišumnogi zločini koje su počinile srpske snage. S druge strane, nacionalni diskurs kosovskih Albanaca smatra OVK borce kao najveće, nedodirljive heroje, koji *a priori* nisu krivi i oslobođeni su od svakog prekršaja zato što im je cilj oslobađanje potlačenog naroda.

Rezultat ovakvog stanja je da se izveštaji u kojima se izražava kritika podvrgavaju stigmatizaciji. Takozvani "pritisci unutar zajednice" čine da se pozicija koja se razilazi sa dominirajućom etnički orijentisanom naracijom protiv zle "druge strane" teško izražava, čak postaje i opasna.³⁸ Na primer, javni pokušaji da se ukaže na odgovornost za zločine u prošlosti počinjene nad pripadnicima druge

³⁴Intervju sa aktivistom civilnog društva (Priština, 22. novembar 2016).

³⁵OSCE Mission in Kosovo. "Community Rights Assessment Report - Fourth Edition". novembar 2015: 33-35; Intervju sa predstavnikom međunarodne organizacije (Severna Mitrovica, 4. novembar 2016); Intervju sa analitičarem i aktivistom civilnog društva (Priština, 17. novembar 2016).

³⁶Ramet, S. P. "Media and Politics in Southeastern Europe." *Southeastern Europe* 39.1 (2015): 1-11.

³⁷European Commission, Kosovo* 2016 Report, 9. novembar 2016: 24-25.

³⁸Intervju sa predstavnikom međunarodne organizacije (Severna Mitrovica, 4. novembar 2016).

zajednice se smatraju kao izdajnički, a pojedinci ili organizacije koji iznose takve stavove su često podloženi pretnjama i zastrašivanju.³⁹

Ova raširena pojava je donekle više relevantna među Srbima, posebno na severu Kosova, koju aktivno podržavaju ekstremističke grupe u okviru zajednice. Slučajevi u kojima se međuetnički kontakti izbegavaju zbog straha izazvanog tenzijama pokrenutim nakon incidenata između pripadnika dve grupe se i dalje ponavljaju.⁴⁰ U poslednje vreme, međutim, stvari su počele da se poboljšavaju, sa nešto povećanom slobodom kretanja i procesom institucionalne integracije. Situacija deluje više ohrabrujuće u zajednicama koje žive južno od Ibra, gde interakcija sa članovima drugih zajednica izgleda predstavlja manje "devijantno" ponašanje.⁴¹ Ipak, mora se napomenuti da su mladi i dalje posebno pogođeni stereotipima koji podgorevaju pritisak unutar zajednice.⁴²

Zaključak, videli smo da su i dalje prostorno razdvojene zajednice i postojeća postkonfliktna rešenja između Beograda i Prištine, praćene ukorenjenim konstrukcijama konfrontacijskog kolektivnog identiteta, šovinističkih retorike, nedostatka volje i sredstava za međukulturološku komunikaciju, slabim medijskim sektorom i pristrasnim istoriskim nastavnim planom i programom u školi. Pošto podstiču negativne slike "druge etničke zajednice", ovi faktori čine puno da zacementiraju predrasude i da prenose stalne poruke međusobnog nepoverenja, posebno mladima. Ono što je posebno zabrinjavajuće jeste da izvori tih podela ne deluju kao da su konkretno upućeni, posebno ne iz vrha organizacije: Srpski i kosovski/albanski identiteti deluju konstantno istaknuti kao nužno suprotni, i stalni ogromni fokus na etničku pripadnost dovodi u pitanje šanse da se izgradi osećaj poverenja između dve zajednice na duže staze. Kada se isključe novi nasilni ispadi, ono što je postignuto na Kosovu, u praksi, jeste manje-više nenasilni, odvojeni suživot. Kolektivno nepoverenje, predrasude, stereotipi i dalje jako dominiraju.

³⁹ Morina, D. "Kosovo Urged to Protect Journalist after Death Threats." Balkan Transitional Justice, BIRN. Priština, 27. oktobar Dostupno na: <http://www.balkaninsight.com/en/article/threats-to-kosovo-journalist-condemned-10-27-2016>

⁴⁰ Intervju sa aktivistom civilnog društva (Severna Mitrovica, 29. novembar 2016).

⁴¹ Intervju sa građanskim stručnjakom za dijalog Beograd – Priština (Priština, 18. novembar 2016).

⁴² Intervju sa aktivistom civilnog društva (Severna Mitrovica, 14 novembar 2016); Intervju sa aktivistom civilnog društva (Severna Mitrovica, 29. novembar 2016).

Šta sve ovo znači za lokalne OCD-e?

Radeći sa državnim institucijama sa druge strane, NVO treba da pokušaju da podstaknu društveno prihvatanje, ublažavanje stereotipa i predrasuda, kao i promovisanje osećaja zajedništva van etničkog pripadanja. Međutim, takve aktivnosti se mogu lako ugroziti, što značajno ograničava rad NVO na Kosovu zbog nerešenih političkih pitanja, jaza između pravnih normi i svakodnevne prakse, kao i rasprostranjenog nepovjerenja prema njihovom radu. Takav kontekst ne pruža glatko okruženje za rad i slobodu da se oni bezbedno bave osetljivim pitanjima na terenu, u pokušaju da se suprotstave pritiscima unutar zajednica. Zbog ovih i drugih razloga, ono što je do sada postignuto na lokalnom nivou je samo delimično zadovoljavajuće, mada treba pohvaliti neke uspehe, a još puno napora je potrebno. Gledajući projektne aktivnosti na Kosovu, štaviše, mnoge inicijative su se pokazale kao neuspele u postizanju željenih rezultata i, dok su teoretski za svaku pohvalu, postoji čak i rizik da budu kontraproduktivne.

Jedan nedavni slučaj u Mitrovici bi mogao biti jasan primer takvih pojava. Reč je o inicijativi koja ima za cilj da promoviše obale reke Ibar kao zajednički javni prostor, a ne samo prirodnu podelu. Takav hvale vredan poduhvat, međutim, nije u potpunosti uzeo u obzir da većina članova srpske zajednice reku i dalje smatra nekom vrstom sigurnosne tampon zone. Zapostavljanje takve percepcije, bez obzira koliko je pristrasna, jednostavno znači udaljavanje od onoga što realnost na terenu ukazuju, pa zato i ne čudi da srpska strana nije učestvovala u inicijativi. Praktični kontekst u kome se realizuje ovaj projekat daje mu drugačiji karakter, a to se može ispostaviti kao problematično. U prikazanom primeru, brige građana u okviru ciljne grupe su se nekako zaobišle, uz rizik da se prodube podele, više nego da se pomogne u njihovom prevazilaženju.

Ovaj slučaj je primer činjenice da aktivnosti na projektima koje sponzorišu donatori ne moraju da daju rezultate u skladu sa najboljim namerama i vrednostima donatora. Prilagođavanje pristupa od slučaja do slučaja, ponekad, znači da se moraju se uzeti u obzir vrednosti suprotne liberalnim i demokratskim očekivanjima. Ono što je najvažnije, odbijanje da se uključi u međuetnički dijalog se mora ozbiljno razmotriti i shodno tome obraditi.

Zaista, zanemarivanje takve vrste lokalnih stavova takođe može da proizvede pristrasne ocene rezultata projekta. Oni se često prerano očekuju i mere, i posvećuje se ogromna pažnja numeričkim rezultatima, pošto je stalna finansijska podrška često uslovljena konkretnim, odmah merljivim ishodima. Takva mana se može manifestovati izveštavanjem koje se bavi uglavnom brojem učesnika za svaku etničku grupu, preterano optimističnim procenama indirektnih korisnika, itd.⁴³ Ovaj pristup je donekle prihvaćen od strane lokalnih NVO, spremnih da se prilagode i da idu dalje zbog budućeg

⁴³ Intervju sa aktivistom civilnog društva (Severna Mitrovica, 29. novembar 2016).

finansiranja projekata.⁴⁴ Nekritičkoslaganje ne pomaže poboljšanju celog procesa, tako da pozivamo i donatore i NVO da se zalažu za kvalitetniju procenu postignutih rezultata, posebno kada se govori o međuetničkim odnosima.

Kratkotrajni pristup koji se zasniva na izlaznim rezultatima, štaviše, uključuje gubljenje iz vida značajastrateškog planiranja. Projekti koji se fokusiraju na kratak vremenski period i imaju ograničen doseg, pošto se kontakt između pripadnika različitih zajednica retko održava. Bez ozbiljnih napora strateške koordinacije, takve inicijative vrlo teško mogu da obezbede strukturne promene.⁴⁵ Ima još toga što može da se kaže na ovu temu. Nedostatak koordinacije izaziva često dupliranje aktivnosti, sa projektima koji prate ciklus "trendi" tema u datom trenutku.⁴⁶ Ovo izgleda da dovodi do negativne konkurencije među međunarodnim donatorima i žestoke borbe za sredstva između lokalnih nevladinih organizacija,⁴⁷ što oštećuje korisne resurse i kompromituje mogućnost razvoja zajedničkih pristupaneophodnih za rešavanje složenih društvenih pitanja.

Ne potceniti, onda, određeni nedostatak kompetencija za suočavanje sa osetljivim međunacionalnim odnosima od strane lokalnih OCD-a.⁴⁸ Sa još uvek relevantnim količinama pomoći na raspolaganju, organizacijama mogu biti dodeljena sredstva, iako ne poseduju veštine da ih iskoriste u dobre svrhe i stimulišu pozitivne lokalne procese. Problem je takođe i u vezi sa još ograničenim stepenom specijalizacije NVO, koji često imaju tendenciju da traže podršku u poljima u kojima nemaju iskustva zarad svog finansijskog opstanka.⁴⁹

Ova kritika takođe namerava da ukaže na to koliko su asimetrični odnosi moći između spoljašnjih i lokalnih aktera, koje koriste neki od ovih drugih, u tome što su kratkoročni, traže prednosti traganja za rentom, i tako isključuju druge potencijalne korisnike. Za poslednji faktor se stiče utisak da je posebno negativan, naročito ako imamo u vidu da je nivo popularnog poverenja prema OCD-ima već prilično nizak.⁵⁰

Neka od ovih pitanja su nekako počela da se rešavaju, ali, čini se, ne na dovoljnom nivou.⁵¹ Pošto ne postoje značajni naponi vezani za koordinaciju, ima dovoljno mesta za veliko poboljšanje, i može da se stekne značajan uticaj na korisnost preduzetih projekata. Na kraju, put ka međusobnom poštovanju je "složeniji od praga zadovoljstva donatora onda kada podržavaju proces"⁵² tako da

⁴⁴ Intervju sa analitičarem i aktivistom civilnog društva (Priština, 17. novembar 2016); Intervju sa aktivistom civilnog društva (Priština, 22. novembar 2016).

⁴⁵ Intervju sa analitičarem i aktivistom civilnog društva (Priština, 17. novembar 2016).

⁴⁶ Intervju sa aktivistom civilnog društva (Severna Mitrovica, 24. novembar 2016)

⁴⁷ Ibid.

⁴⁸ Intervju sa predstavnikom međunarodne organizacije (Severna Mitrovica, 4. novembar 2016); Intervju sa analitičarem i aktivistom civilnog društva (Priština, 17. novembar 2016).

⁴⁹ Intervju sa aktivistom civilnog društva (Severna Mitrovica, 29. novembar 2016).

⁵⁰ Intervju sa aktivistom civilnog društva (Severna Mitrovica, 24. novembar 2016).

⁵¹ Intervju sa aktivistom civilnog društva (Severna Mitrovica, 14. novembar 2016).

⁵² Intervju sa predstavnikom međunarodne organizacije (Severna Mitrovica, 4. novembar 2016).

lokalne građanske organizacije treba proaktivno da traže da ova kompleksnost bude stalno uključena u obim akcije projekta.

Sa pozitivnog gledišta, primeri dobre prakse postoje i mogu biti zgodni da istaknu aspekte NVO inicijativa koje vredi tražiti radi poboljšanja odnosa između zajednica. Jedan od njih je mitrovačka Škola roka, projekat koji služi mladim muzičarima u zajednici kosovskih Srba i kosovskih Albanaca odvojeno, i koja ima ogranke na svakoj strani Mitrovice.⁵³ Kao takva, ona pokušava da ojača odnose između zajednica kroz isticanje neetničkih ličnih osobina, uzobuku i aktivnosti povezane sa muzikom.⁵⁴ Jednom godišnje, organizuje se letnji kamp u Makedoniji za mlade iz dve škole gde mogu da se upoznaju,⁵⁵ u kojoj učesnici moraju da rade zajedno na postizanju zajedničkog cilja. Ovo bi trebalo da pomogne da se pobeđe predrasude, i podstakne buduća interakcija, a i roditelji i članovi porodice se ohrabruju da se uključe. Škola roka je dragocena u povezivanju mladih ljudi na neutralnoj teritoriji sa ciljem koji nije povezan sa etničkom pripadnošću. U perspektivi, program bi mogao da se proširi i na druge oblasti u kojima bi se lakše izvela zajednička škola, kamp bi mogao da se produži ili ponavlja tokom cele godine, a škola u Mitrovici bi se mogla održavati u periodu između njih. Takođe, akcija 'Sport4Youth' (Sport za mlade) je usmerena na mlade. Projekat koji gleda ka budućnosti, ima za cilj formiranje timova mešovite etničke pripadnosti za učešće u raznim sportovima.⁵⁶ Sa fokusom na sport, poštovanje i razumevanje, Sport4Youth uči da se relativizuju konfrontacijski pojmovi o pobjedi i porazu, uz to izaziva učesnike da pravilno postupaju ukoliko dođe do nekog negativnog ponašanja, bez obzira da li je na etničkoj osnovi ili ne.⁵⁷ Mešoviti timovi daju mladima zajednički cilj, podstiču timski rad i umanjuju važnost koju ima nacionalna pripadnost. Osim toga, mladi volonteri prolaze kroz obuku o upravljanju sportskim manifestacijama, koju oni koriste kada organizuju događaje i utakmice za mlađu decu u svojim matičnim regionima. Program ne samo da podstiče redovnu, stalnu interakciju između mladih ljudi iz različitih etničkih grupa, već pruža i vredne veštine koje mogu da pomognu učesnicima da se lakše zaposle. Uz to, pozitivan odnos sa vlastima i roditeljima znači da je izgrađena poprilična doza poverenja.

Ovi projekti imaju skup metoda najbolje prakse za postizanje promena, koje bi se mogle primeniti u drugim, čak i manjim, projektima. U stvari, mitrovačka Škola roka omogućava članovima svake zajednice da koegzistiraju i istražuju nove identitete bez forsiranja da se promene, uključujući i podsticanje da se sastanu i rade zajedno sa onima iz drugih etničkih pripadnosti. Sport4Youth spaja pripadnike različitih zajednica u interesu sporta, radi na promovisanju dobrog osećanja i razumevanja. Dalje, Škola roka omogućava studentima da ostanu jednaki u svojim prisupima, a

⁵³ See Mitrovica Rock School website at <http://www.mitrovicarockschool.org/>

⁵⁴ Dobber, S. "Reconciliation Initiatives in Kosovo. A political Psychological Analysis". Master Thesis: University Of Amsterdam, 2013: 58.

⁵⁵ Musicians Without Borders. "Rock School's 9th Summer School a Smashing Success!". 12. septembar 2016. Dostupno na: <https://www.musicianswithoutborders.org/2016/09/rock-schools-9th-summer-school-a-smashing-success/>

⁵⁶ Beyond Sport, "SPORT4YOUTH AND PEACE". Dostupno na: <http://www.beyondsport.org/project/s/sport4youth-and-peace/>; Sport Sans Frontieres, Priština. Dostupno na: http://www.sportsansfrontieres.org/kosovo/project_sport4youth/.

⁵⁷ Dobber, S. "Reconciliation Initiatives in Kosovo. A political Psychological Analysis". Master Thesis: University Of Amsterdam, 2013: 52-54.

Sport4Youth ima potencijal da podstiče ključnu osposobljenost za zapošljavanje i socio-ekonomske uslove, sa potencijalno značajnim uticajem na odnose između kultura. Pošto većina omladine kosovskih Albanaca i kosovskih Srba ne govori jezik druge zajednice, ova dva pomenuta i drugi slični projekti se sigurno suočavaju sa problemima u komunikaciji, ali ih donekle zaobiđu uz korišćenje prevodilaca, engleskog jezika (kada ga govore), a i uzima se u obzir da nije potrebno mnogo govoriti da bi se učestvovalo u sportskim i muzičkim aktivnostima.⁵⁸

Ovakve primere vidimo kao korisne reference u planiranju i sprovođenju novih projektnih strategija za poboljšanje odnosa među stanovnicima ovih zajednica. Koncizno, njihove glavne karakteristike su pluralizam, inkluzija i koordinacija između zainteresovanih strana, dugoročni pristup i mogućnosti ponavljanja, izbegavanje komunikacionih barijera, promocija neisključivanja identiteta, kao i aktivnosti i obuke orijentisane na veštine, zasnovanovane na intersu, za osposobljavanje za zapošljavanje. Takvi pristupi su takođe bili dosledni, i uspešni, primenjuju ih Aktiv i D4D timovi tokom sprovođenja svog projekta "Ublažavanje konflikta kroz liderske veze u zajednici" uz podršku NDI-ja. Ovo dovodi do zaključka da korišćenjem takvih metoda, navedeni projekti i drugi slični njima su uspeali da donesu određeni stepen socijalne kohezije u oblastima u kojima su funkcionisali, predstavljajući živopisne dokaze o suštinskom doprinosu dobro osmišljenih građanskih aktivnosti OCD-a.

Napredovanje: Gde intervenisati?

Koordinacija između zainteresovanih strana

Poverenje sporo raste. Stoga, kako bi se podstaklo poverenje između albanske i srpske zajednice na Kosovu, projektne aktivnosti građanskih organizacija moraju se planirati na organizovan i strukturni način, dugoročno, kao i tako da imaju širok domet koji uključuje svakog od samog početka. Iako ovo mogu biti ambiciozni ciljevi, koji se odmah primenjuju, mogli bi da budu i konkretan koordinacijski napor između donatora, institucija i organizacija civilnog društva.⁵⁹ Ovde se posebno zaheva aktivno zalaganje od strane kosovskih institucija, koje su pokazale da imaju ključni potencijal u koordinaciji napora, kada su voljni da to urade.⁶⁰ Smislena koordinacija će pomoći objedinjavanju resursa, tako da imaju daleko veći domet i uticaj, izbegavajući dupliranje i inicijative koje mogu da istroše resurse

⁵⁸Intervju sa aktivistom civilnog društva (Severna Mitrovica, 29. novembar 2016).

⁵⁹Inicijative kao što su *Aid Management Platform of the Government of Kosovo* (<https://amp-mei.net/portal/>) predstavljaju primere potencijalno značajnih instrumenata u pojačavanju saradnje. Činjenica da ovaj projekat nije ispraćen nam govori puno o nivou posvećenosti da se održe zajednički naponi.

⁶⁰Intervju sa stručnjakom civilnog društva na temu dijaloga Beograd-Priština (Priština, 18. novembar 2016).

namenjene za druge značajne svrhe.⁶¹Treba uspostaviti mehanizme koji obezbeđuju vidljivost donatora,a pozitivna konkurencija između donatora bi mogla da proizvede aktivnosti koje su mali koraci na putu dugoročnije promene.

Rešavati problem konstantnog nedostatka kontakta

U situaciji u kojoj kosovski Albanci i kosovski Srbi retko imaju značajne interakcije,⁶²mladi često odrastaju uz malo ili nimalo kontakata sa pojedincima iz drugih zajednica. Ovo obezbeđuje plodno tlo za stereotipe, i zato oni ponavljaju takvo ponašanje i pogođeni su pritiscima unutar zajednice. Pošto je ovako bilo tokom celog ili tokom većeg dela života mladih ljudi, osnovna potreba za dalje aktivnosti "prvog susreta" je očigledna.⁶³

Jezik

Jedna od ključnih prepreka, u tom smislu, jeste nedostatak poznavanja jezika. Ovo pitanje je posebno zabrinjavajuće na duži rok, zato što nove generacije nemaju šanse, ni u mnogim slučajevima dovoljno podsticaja, da se uključe u učenje jezika druge zajednice.⁶⁴Čini se da ovo znatno ograničava buduću međuetničku interakciju na Kosovu, pošto jezička barijera takođe vremenom raste. Oslanjanje na engleski jezik ne predstavlja pogodno ili pravedno rešenje, pošto znanje tog jezika može da bude prerogativ samo malog deo populacije, verovatno uglavnom dobrostojeće. Isključivanje nižih društvenih slojeva iz kontakata između zajednica nije prihvatljivo rešenje.

Ekonomska interakcija

Pored toga, imajući u vidu visoke stope nezaposlenosti na Kosovu,⁶⁵kao i s obzirom na nedovoljno razvijeni privatni sektor na Kosovu, ima mnogo prostora za rad na unapređenju preduzetničkih veština i podržavanju razvoja privatnog biznisa, posebno, ali ne isključivo, u sektoru poljoprivrede.⁶⁶To bi moglo da obezbedi veću interakciju zasnovanu na interesu i održivo poboljšanje životnog standarda, s druge strane će smanjivati recipročno nepoverenje. Promocija odnosa zasnovanih na ekonomiji će se pokazati kao korisna za obe zajednice, ojačaće tržište Kosova u celini, povećati prihode po osnovu zarada za državu i plate za stanovništvo.

⁶¹Intervju sa analitičarem i aktivistom civilnog društva(Priština, 17. novembar 2016).

⁶²Ibid.

⁶³Brand, J.; Idrizi, V. "Grass-root approaches to inter-ethnic reconciliation in the northern part of Kosovo", Policy Paper Series 2012/03.KIPRED.Priština, February 2012: 21.

⁶⁴Youth Initiative for Human Rights Kosovo. "YIHR KS: How well do young Albanians and Serbs know each other?" RECOM, 16.februar 2016. Dostupno na:<http://www.recom.link/koliko-se-mladi-albanci-i-srbi-medusobno-poznaju/>

⁶⁵The World Bank in Kosovo."Country Snapshot.An overview of the World Bank's work in Kosovo".Oktobar 2016: 6-7.

⁶⁶Malazogu, L.; Popović, V.; and Emini, S.; "Boosting Prospects for Young Kosovo Serbs". PER-K & D4D.Priština, 2012.

Neisključivi identiteti i politika

Ekonomska interakcija može da pomogne oblikovanje koncepcije pripadnosti grupi ljudi koji žive na Kosovu, bez obzira na etničku pripadnost, i da li su Kosovo priznale kao samostalnu državu obe strane ili ne. Ovo, međutim, ne bi trebalo da znači suzbijanje kolektivnih identiteta ili ono od čega mnogostrahuju, naročito među kosovskim Srbima, proces asimilacije. Integracija, u stvari, retko podrazumeva transformaciju zajedničkog kolektivnog identiteta u okviru građanske zajednice, kako bi se prilagodili razlikama.⁶⁷ Sa ovakvom integracijom na umu, isključivo kadriranje etničkih identiteta treba da bude izbegnuto u celini. Idealno, svaka grupa će biti u mogućnosti da slobodno izrazi svoj identitet, bez potrebe da učini svoje ekonomske ili svakodnevne kontakte podložne kolektivnim kategorijama i stereotipima.⁶⁸

Jedan od načina suprotstavljanja takvim stereotipima je kroz naglašavanje, ili izgradnjom, zajedničkih osobina identiteta. To je jako teško, s obzirom na atmosferu stalnog "etničkog bombardovanja" preko političkih, intelektualnih i medijskih kanala koji reprodukuju zavisnost od etničke pripadnosti, kao najvećeg markera identiteta, i trebalo bi se tome suprotstavljati stalnim naporima od najvišeg nivoa na dole.⁶⁹ Na nivou obrazovanja, najbolje prakse u vezi sa istorijom obrazovanja mogu biti izvor inspiracije, i pružaju višestruke izveštaje i uzdržavaju se od toga da u praksi koriste principe "oni drugi (koji nisu mi)",⁷⁰ dok bi etno-politički politički diskurs predstavljao ogroman prvi korak u tom pravcu. Politička volja, međutim, kaska. Iz perspektive OCD-a, to treba tumačiti na dvostruki način: Prvo, aktivnosti unutar zajednice neguju pluralizam, građanski angažman, diskusiju o politici, i slične napore; drugo, proširenje i sistematizacija naporaza okupljanje pripadnika različitih zajednica oko aktivnosti oko koje mogu graditi mostove preko svoje etničke pripadnosti.

Politika ne može zauvek biti ostavljena po strani

Konačno, široko rasprostranjena obaveza između OCD-ada se drže podalje od političkih pitanja, direktna posledica pritisaka unutar zajednice i nedostatka poverenja, jeste pitanje koje treba rešiti.⁷¹ S obzirom na unutrašnju političku prirodu procesa pomirenja, takva pitanja ne bi trebalo da ostanu zauvek isključena kada se govori o međuetničkim odnosima.⁷² Uspeh u pomirenju će zahtevati postizanje stanja u kojem "forme identiteta iz doba ere sukoba ne predstavljaju dominantne načine rezbarjenja političke lojalnosti," odnosno u kojoj identiteti koji nisu isključivi omogućavaju "nove

⁶⁷"This process can lead to changes in majority and minority cultures. This is why the HCNM prefers to speak about the integration of multi-ethnic societies rather than integration of a minority group into a particular society." OSCE/ High Commission on National Minorities. "Ljubljana Guidelines on Integration of Diverse Societies." novembar 2012: 4.

⁶⁸Intervju sa aktivistom civilnog društva (Priština, 22. novembar 2016).

⁶⁹Bieber, F. "Future Without Enmity: Serb-Albanian Relations in Perspective." Panel discussion, 5th International Conference of the Institute for Philosophy and Social Theory "Politics of Enmity". Beograd, 26. septembar 2016.

⁷⁰Videti na primer, rezultate CDRSEE "Teaching Contemporary Southeast European History" projekta. Naročito izveštaj o poslednjem konfliktu na Kosovu na: http://cdrsee.org/pdf/jhp/WARS-DIVISIONS-INTEGRATION_LR.pdf : 66-74.

⁷¹Intervju sa aktivistom civilnog društva (Severna Mitrovica, 29. novembar 2016).

⁷²Bloomfield, D. "On good terms: Clarifying reconciliation." Vol. 14. Berlin: Berghof Research Center for Constructive Conflict Management, 2006: 30.

načine organizovanja političkih zahteva i lojalnosti."⁷³ Politička debata treba da pređe preko etničkih grupa, da se odvija mirno u demokratskim institucijama. Usred široko rasprostranjenog razočaranja Kosova političkim delovanjem i stalnim fokusom na etno-politici, izgleda da je ovaj cilj još uvek daleko.⁷⁴ Društvene grupe nisu dovoljno ovlašćene da formulišu interese i zahteve koji su gorivo za takvu vrstu političke debate. Aktivnosti unutar zajednice treba da pomognu građanskom aktivizmu i prikažu sliku politike "onako kako bi trebalo da bude", posebno, ali ne samo, među mladima. OCD-i moraju biti na prvoj liniji fronta u ovom poduhvatu, ali ne smeju da budu ostavljeni sami za sebe. Koncentrisani naponi svih relevantnih aktera ih moraju podržati i početi da dosledno približavaju politici mlade ljude Kosova.

⁷³Verdeja, E. "Unchopping a tree: Reconciliation in the aftermath of political violence." Temple University Press, 2009: 23.

⁷⁴Intervju sa aktivistom civilnog društva (Priština, 22. novembar 2016).

Zaključak

U radu na rešavanju višeslojnog procesa poboljšanja odnosa između zajednica, i pristup sa vrha države i građanske inicijative su neophodni da bi se desio trajni napredak. Ako je rad od dna ka vrhu iniciranje dijaloga među pojedincima i izgradnja odnosa između zajednica na lokalnom nivou, akcije sa vrha države su takođe od vitalnog značaja da pružnje povećane atmosfere prijatne za rad za OCD-e. Videli smo da, nažalost, sve dok se glavna pitanja razdora između Beograda i Prištine ne reše, srpsko-albanski međuetnički odnosi na Kosovu su i dalje osetljivi na zastoje u dijalogu i srodne polemike.

Na duži rok, iako usred osećanja frustracije i zaostalog otpora, budućnost srpske zajednice u kosovskom sistemu zahteva uvažavanje lokaliteta i povećanje građanskog angažmana.⁷⁵ OCD-i imaju veliku ulogu i učešće u ovom procesu, ali da bi se to dogodilo, rukovodstvo Kosova treba da primenjuje iskren i pro-aktivno inkluzivan stav prema Srbima i drugim zajednicama.

Efikasna zaštita manjinskih prava je od fundamentalnog značaja u davanju poverenja manjinama u vezi njihove pozicije i na taj način predstavlja veći podsticaj za njih da posegnu, potencijalno jačajući bolju međuetničkukomunikaciju. Ovo zahteva stvarno posvećeni napor od strane političkih elita da se podrže zakonske norme, a lideri sa dobrim uvidom u stvari koji istinski premošćavaju podele mogu biti ohrabrenje za ostatak populacije da krenu istim putem. Potrebna je konstruktivnija politička retorika na obe strane, kao i pravi napor da se uključi multietnički koncept u procesu izgradnje nacije, što se do sada nažalostoblikovalo u prilično monoetnickim uslovima.⁷⁶ Reč je takođe o unapređenju pluralizma i smislene političke debate zasnovane na rešavanju problema, bez kontinuiranih referenci o etničkim markerima i nacionalističkim klišeima. U rešavanju podela između kosovskih Albanaca i kosovskih Srba postoji još jedna osnovna potreba, a to je da prelazak iz kolektivne (etničke), na individualnu odgovornost kada se govori o lošem delovanju u prošlosti i sadašnjosti. Iskreni i sistematski naponi koji kreću od vrha na dolesu od ključnog značaja za početak pozitivnog razvoja u suočavanju sa prošlošću i u procesima vezanim za pravne procedure.

Na kraju krajeva, s obzirom na još brojne prepreke ka značajnim odnosima između zajednica koje postavljaju elite i drugi faktori od vrha na dole, uloga OCD-a ostaje od ključnog značaja za jačanje uslova za postizanje promena. Izuzetno teški uslovi u kojima oni rade su izloženi u celom ovom radu, tako da pomagati njima da poboljšaju svoje performanse i kapacitete i dalje predstavlja put za pomirenje na Kosovu koji najviše obećava.

⁷⁵ Ibid.

⁷⁶ Gjoni, R. "A Different Kind of Us: National Identity Dynamics Between Albania and Kosovo", 5th International Conference of the Institute for Philosophy and Social Theory "Politics of Enmity". Beograd, 28.september 2016.

Preporuke

Za sve zainteresovane strane:

- Bolja koordinacija između aktera koji rade na međuetničkim odnosima. Donatori, OCD-i i kosovske institucije bi trebalo da se dogovore o koherentnijem i širem okviru za dalje aktivnosti. Ne zanemarujući mere za vidljivost pojedinačnih donatora, takva koordinacija će omogućiti racionalizaciju i širi uticaj;
- Zajednički istražiti moguće načine da se građani približe politici i demokratskim procesima;

Donatori i OCD-i:

- Projekti koji se bave međuetničkim pitanjima treba da budu deo pomenute opšte strategije koordinacije, a ne samo da slede prioritete pojedinačnih donatora;
- Dugoročna vizija o tome šta finansirati, i korišćenje sredstava kao "novac za seme";
- Evaluacija rezultata projekta bi trebalo da bude manje fokusirana na numeričke rezultate, a više na promišljenu kvalitativnu analizu postignute promene;
- Nastaviti rad unutar zajednice za poboljšanje pluralizma u svakoj zajednici i skrenuti pažnju sa etničke isključivosti;
- Nastavak promocija aktivnosti prema nekonfliktnim osobinama identiteta, kao što su sport, umetnost, itd. kako bi se umanjio značaj etničke pripadnosti u međuljudskim kontaktima;
- Napori da se uključe medijiputem novinarskih izveštaja i priča zasnovanih na međuetničkim odnosima;

Evropska unija, Beograd, Priština

- Obezbeđivanje transparentnije komunikacijeprema javnosti u Briselskom dijalogu;
- Efektivno staviti potrebe lokalnog stanovništva u centardijaloga Beograda i Prištine;

Beograd & Priština:

- Aktivnosti građanskog civilnog društva moraju biti podržane merama sa vrha na dole, više umerenijim i manje konfrontalnim etno-političkimnarativama;
- Poštovanje za inicijative civilnog društva, čak i kada nisu u skladu sa željama vlada;
- Suprotstaviti se rastućem jazu u poznavanju jezika;

Kosovske institucije:

- (P)EMI i druga pitanja bezbednosti treba da budu predmet efikasnih protivmera;

Za OCD-e:

- Primeniti više kritički pristup prilikom predlaganja aktivnosti i izrade izveštaja za donatore. Ovo bi trebalo posebno da rade dobro ustanovljene NVO.

Reference

Publikacije i izveštaji

Beha, A. "Minority Rights: An Opportunity for Adjustment of Ethnic Relations in Kosovo." *JEMIE* 13 (2014): 85. Dostupno na:

<http://www.ecmi.de/fileadmin/downloads/publications/JEMIE/2014/Beha.pdf>

Bieber, F. "Future Without Enmity: Serb-Albanian Relations in Perspective." Panel discussion, 5th International Conference of the Institute for Philosophy and Social Theory "Politics of Enmity". Beograd, 26. septembar 2016.

Bloomfield, D. "On good terms: Clarifying reconciliation." Vol. 14. Berlin: Berghof Research Center for Constructive Conflict Management, 2006. Dostupno na:

<http://edoc.vifapol.de/opus/volltexte/2011/2521/pdf/br14e.pdf>

Brand, J.; Idrizi, V. "Grass-root approaches to inter-ethnic reconciliation in the northern part of Kosovo", Policy Paper Series 2012/03. KIPRED. Priština, februar 2012. Dostupno na:

http://www.kipred.org/repository/docs/GRASS-ROOT_APPROACHES_TO_INTER-ETHNIC_RECONCILIATION_IN_THE_NORTHERN_PART_OF_KOSOVO_628494.pdf

Burema, L. "Reconciliation in Kosovo: A Few Steps Taken, a Long Road Ahead." *JEMIE* 11 (2012):

7. Dostupno na: <http://www.ecmi.de/fileadmin/downloads/publications/JEMIE/2012/Burema.pdf>

Daskalovski, Ž. "Claims to Kosovo: Nationalism and Self Determination." In Bieber, F.; Daskalovski, Ž. "Understanding the War in Kosovo". Routledge, 2003: 13-30.

Derks-Normandin, M. "Linking Peace, Security and Durable Solutions in a Multi-ethnic Society: The Case of Kosovo". Brookings. Septembar 2014. Dostupno na: <https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2016/06/Linking-Peace-Security-and-Durable-Solutions-in-a-MultiEthnic-Societythe-Case-of-Kosovo-Septembar-5-2014.pdf>

Dobber, S. "Reconciliation Initiatives in Kosovo. A political Psychological Analysis" Master Thesis:

University Of Amsterdam, 2013. Dostupno na: <http://scriptiesonline.uba.uva.nl/document/517156>

ECMI Kosovo. "Communities in Kosovo: A guidebook for professionals working with communities in Kosovo", Priština/Mitrovica, decembar 2013. Dostupno na:

<http://www.ecmikosovo.org/uploads/ECMIKosovoDec2013GuidebookforProfessionalsENG.pdf>

European Commission, Kosovo* 2016 Report, 9 novembar 2016. Dostupno na:

http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2016/20161109_report_kosovo.pdf

Gjoni, R. "A Different Kind of Us: National Identity Dynamics Between Albania and Kosovo", 5th International Conference of the Institute for Philosophy and Social Theory "Politics of Enmity".

Beograd, 28.septembar 2016.

Guzina, D. "Kosovo or Kosova–Could It Be Both? The Case of Interlocking Serbian and Albanian Nationalisms." In Bieber, F.; Daskalovski, Ž. "Understanding the War in Kosovo".Routledge, 2003.

Hamilton, A. "Freedom of Movement, Revisited: the struggle to instate rule of law and trigger effective governance in the North of Kosovo". Policy Report 01/2013. Priština, januar 2013.

Dostupno na: <http://legalpoliticalstudies.org/download/Policy%20Report%2001%202013.pdf>

Human Centre Mitrovica. "Views of Kosovo Serbs Regarding Security Situation After Reaching Brussels Agreement". SevernaMitrovica, maj 2016.

Ker-Lindsay, J. "Kosovo: the path to contested statehood in the Balkans".IB Tauris, 2009.

Malazogu, L.; Grigorev, A. "From Creative Ambiguity to a Constructive Process How to Approach Northern Kosovo" Priština, septembar 2012.Dostupno na: http://d4d-ks.org/assets/2012-10-17-PER_VeriuENG.pdf

Malazogu, L.; Popović, V.; and Emini, S.; "Boosting Prospects for Young Kosovo Serbs". PER-K & D4D. Priština, 2012.

Nakarada, R. "GlavneKontroverze u istorijskimnaracijamasrba i kosovskihalbanaca."In Tepšić, G.; Nakarada, R.; Vasović, M. "Etničkistereotype i nacionalnimitovikaopreprekepomirenju u srpsko-albanskimodnosima."Univerzitet u Beogradu, Fakultetpolitičkihnauka (2015): 21-46.

Nilsson, H.; Olinger, R. "Potentially ethnically motivated incidents: challenges in defining and reporting." ECMI Kosovo, avgust 2015. Dostupno na:

http://www.ecmikosovo.org/uploads/Pemi_ENG.pdf

OSCE Mission in Kosovo, Community Rights Assessment Report - Fourth Edition, novembar 2015.

Dostupno na: <http://www.osce.org/kosovo/209956?download=true>

OSCE/ High Commission on National Minorities. "Ljubljana Guidelines on Integration of Diverse Societies." Novembar 2012. Dostupno na: <http://www.osce.org/hcnm/96883>

Ostojić, S.; Andrić, M. "Percepcija i realnost: slobodakretanja u Kosovu." NGO Aktiv, Severna Mitrovica, mart 2016. Dostupno na:

<http://www.ngoaktiv.org/fajlovi/Sloboda%20kretanja%20na%20Kosovu.pdf>

Ramet, S. P. "Media and Politics in Southeastern Europe." Southeastern Europe 39.1 (2015): 1-11.

Richmond, O. P. "A Pedagogy of Peacebuilding: Infrapolitics, Resistance, and Liberation." International Political Sociology 6.2 (2012): 115-131.

Strapacova, M. "The reconciliation process in Kosovo: under the shadow of ethnic primordialist manipulation." Journal of Balkan and Near Eastern Studies 18.1 (2016): 56-76.

The World Bank in Kosovo. "Country Snapshot. An overview of the World Bank's work in Kosovo". Oktobar 2016. Dostupno na: <http://pubdocs.worldbank.org/en/739371475757000674/Kosovo-Snapshot-Oct2016FINAL.pdf>

Verdeja, E. "Unchopping a tree: Reconciliation in the aftermath of political violence." Temple University Press, 2009.

Intervjui

Intervju sa predstavnikom međunarodne organizacije. Intervjuisao Sartori, A. (Severna Mitrovica, 4. novembar 2016).

Intervju sa aktivnistom civilnog društva. Intervjuisao Sartori, A. (Severna Mitrovica, 14. novembar 2016).

Intervju sa analitičarem i aktivnistom civilnog društva. Intervjuisao Sartori, A. (Priština, 17. novembar 2016).

Intervju sa stručnjakom civilnog društva za dijalog Beograd-Priština Intervjuisao Sartori, A. (Priština, 18. novembar 2016).

Intervju sa aktivnistom civilnog društva. Intervjuisao Sartori, A. (Priština, 22. novembar 2016).

Intervju sa aktivnistom civilnog društva. Intervjuisao Sartori, A. (Severna Mitrovica, 24. novembar 2016)

Intervju sa aktivnistom civilnog društva. Intervjuisao Sartori, A. (Severna Mitrovica, 29. novembar 2016)

Medijski izveštaji i ostali online izvori

EEAS, Dialogue between Belgrade and Priština, 15.jun2016.Dostupno na:

https://eeas.europa.eu/topics/eu-facilitated-dialogue-normalisation-relations-between-belgrade-and-Priština/349/dialogue-between-belgrade-and-Priština_en

Hasanaj, Q. "Kosovo Prosecution Admits Not Investigating Village Killings". Balkan Transitional Justice, BIRN, Priština 27.septembar 2016. Dostupno na:

<http://www.balkaninsight.com/en/article/kosovo-prosecution-admits-not-investigating-village-killings-09-27-2016>

Isufi, P.; Hasanaj, Q. "Kosovo Council Tells Serbs Not to Come Back". Balkan Transitional Justice, BIRN, Priština, 01. Novembar 2016.Dostupno na:<http://www.balkaninsight.com/en/article/kosovo-council-tells-serbs-not-to-come-back-11-01-2016>;

Kossev. "Tači se sastao sa porodicama nestalih Srba: Pitanje nestalih da bude glavna tema i u Briselu." Severna Mitrovica, 3.novembar 2016. Dostupno na:

http://kossev.info/strana/arhiva/taci_porodice_nestalih/10235

Morina, D. "Kosovo Urged to Protect Journalist after Death Threats." Balkan Transitional Justice, BIRN. Priština, 27.oktobar2016. Dostupno na: <http://www.balkaninsight.com/en/article/threats-to-kosovo-journalist-condemned-10-27-2016>

Musicians Without Borders. "Rock School's 9th Summer School a Smashing Success!" 12.septembar 2016. Dostupno na: <https://www.musicianswithoutborders.org/2016/09/rock-schools-9th-summer-school-a-smashing-success/>

Ristić, M. "Schwendiman: New Kosovo War Court 'Not Anti-Albanian'." Balkan Transitional Justice, BIRN, Beograd, 15. novembar2016.Dostupno na: <http://www.balkaninsight.com/en/article/schwendiman-new-kosovo-war-court-not-anti-albanian--11-14-2016>

Ristić, M.; Osmani, T. "Kosovo's Thaci Seeks New 'Peacemaker' Image". Balkan Transitional Justice, BIRN, Priština, 24. avgust 2016.Dostupno na: <http://www.balkaninsight.com/en/article/kosovo-s-thaci-seeks-new-peacemaker-image-08-24-2016>

Youth Initiative for Human Rights Kosovo. "YIHR KS: How well do young Albanians and Serbs know each other?" RECOM, 16. februar 2016. Dostupno na: <http://www.recom.link/koliko-se-mladi-albanci-i-srbi-medusobno-poznaju/>

